

Третій етап (кінець IX—XI ст.) є часом вклинення іншомовного населення між східними, західними і південними слов'янами, ліквідація слов'янської державності і підкорення племен Верхнього Потисся Угорській ранньофеодальній державі. В цей період, у зв'язку з нападами кочівників, спостерігається приплив нового східнослов'янського населення з Прикарпаття. Матеріальна і духовна культура місцевих слов'ян остаточно набирає давньоруського характеру.

С. И. ПЕНЯК

Славянское население Закарпатья второй половины I тысячелетия н. э.

Резюме

Вопрос о времени заселения славянами Тисо-Дунайского бассейна, в том числе и нынешней территории Закарпатской области УССР, в исторической науке на протяжении долгого времени продолжает дискутироваться.

Автор статьи в свете новых археологических исследований, исторических и летописных источников выделяет три этапа в процессе заселения славянами Верхнего Потисся и Закарпатья: а) появление в первой половине I тысячелетия н. э. небольших славянских групп, оставивших памятники типа карпатских курганов, пшеворской, пряшевской культур; б) массовое заселение восточнославянскими племенами Верхнего Потисся и Закарпатья — вторая половина I тысячелетия (VI—IX вв.); в) новый приток в эти районы из южнорусских степей в связи с нападениями кочевников-печенегов и половцев. В это время материальная и духовная культура приобретает древнерусский характер.

В статье рассматривается ряд памятников (поселения, городища, могильники), дается картина общественно-экономического развития края во второй половине I тысячелетия н. э. Основными отраслями хозяйства признаны земледелие и скотоводство, из ремесел наиболее развитыми были кузнечное производство, гончарство и ткачество.

Славянские памятники Закарпатья причисляются к группе восточнославянских, принадлежащих древнему населению Северо-Восточных Карпат — «белым» хорватам.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів

Нагромадження нових матеріалів примушує повертатися до питань, які певною мірою вже висвітлені в науці, викликає необхідність переглянути принципи групування і систематизації матеріалу на підставі історико-хронологічних і культурно-генетичних зв'язків. Ідеться про деякі типи бронзових наконечників стріл передскіфського і ранньоскіфського періодів, які існували в Північному Причорномор'ї в ранньому залізному віці (VIII—VII ст. до н. е.).

Праці П. Д. Рау, К. Ф. Смирнова, Г. І. Мелюкової присвячені вивченню зброї скіфів і савроматів¹. Детальні зведення ранніх стріл опубліковані С. С. Черніковим і Н. Л. Членовою². Цю тему порушує і багато інших дослідників в зв'язку з датуванням пам'яток, визначенням груп культури тощо.

¹ P. Ra u. Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet. Pokrowsk, 1929; К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов.— МИА, вып. 101. М., 1961, стор. 37 та ін.; А. И. Мелюков а. Вооружение скифов.— САИ, Д1-4. М., 1964, стор. 91 і далі.

² С. С. Черников. Загадка золотого кургана. М., 1965, стор. 45 і далі, додаток № 4; Н. Л. Членова. Происхождение и ранняя история племен тугарской культуры. М., 1967, стор. 39 і наступні, табл. 12.

Метою даної статті є уточнення хронології, території поширення, генетичного взаємозв'язку бронзових наконечників стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів.

У складі сагайдачних наборів найстарішої скіфської архаїки добре відомі стріли першого з цих типів, що одержали назву за сагайдачним набором з кургану № 524 поблизу с. Жаботин. Тут виявлено 31 бронзо-

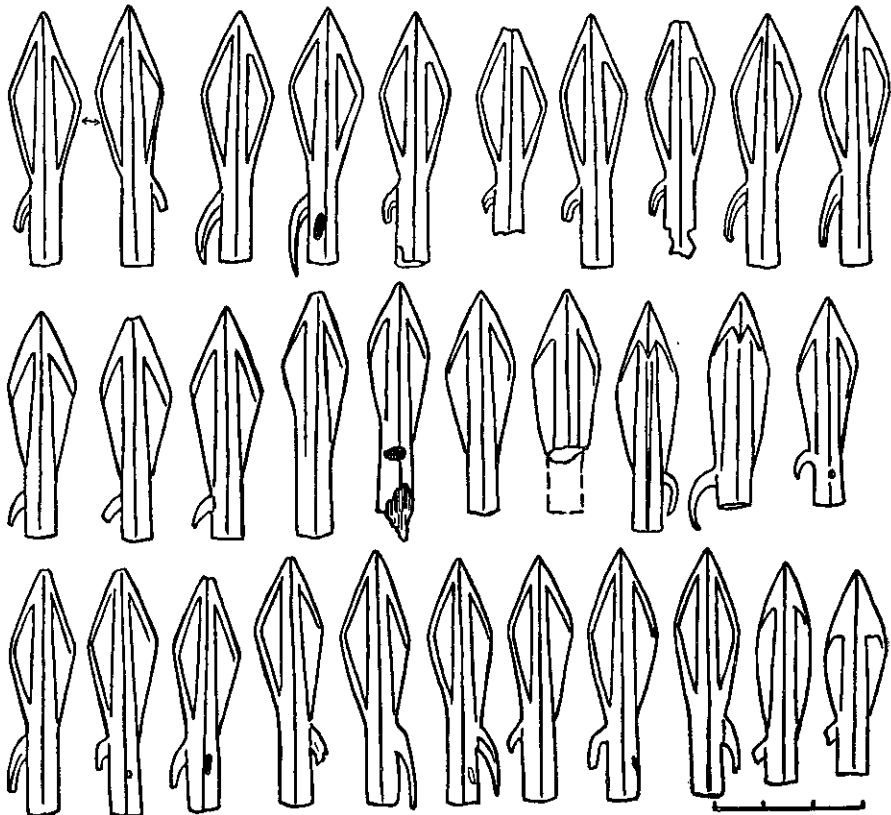

Рис. 1. Сагайдачний набір з кургану № 524 поблизу с. Жаботин.

вий наконечник — набір, однорідний за своїм складом (рис. 1; 2, 5); стріли дволопатеві, масивні, довжиною до 5 см, з асиметрично ромбічною голівкою лінійно геометричних окреслень. Найбільша ширина припадає, як правило, на верхню третину пера. Перо охоплює втулку до двох третин, а злам його утворює тупий кут. На кінці втулки, яка виступає, звичайно є шип. В середній частині рельєфно виділеної втулки — ливарний шов. Загострені грані верхньої частини пера утворюють бічні скоси, що надає наконечнику закінченого вигляду.

Комплекс жаботинського кургану № 524 датується нами кінцем VII — рубежем VII—VI ст. до н. е. на тій підставі, що в ньому наявні поряд з речами ранньоскіфського типу (ніж, панцирні лусочки, меч, прикраси, вудила) більш ранні докелермеські форми. Це псалії з трубчастими втулками і солярними знаками збоку; кам'яна булава — річ, незвичайна для скіфських комплексів, що має аналогії в пам'ятках VIII—VII ст. до н. е. на Північному Кавказі (Мінгічаур, Кобань), а також у протомеотському Миколаївському могильнику на Кавказі³.

³ Н. В. А н ф и м о в. Протомеотский могильник с. Николаевского.— Сб. материалов по археологии Адыгеи, т. II. Майкоп, 1961, стор. 111, рис. 5.

Переконливу аналогію на підтвердження такого хронологічного визначення дає комплекс з кургану хут. Олексіївського поблизу Ставрополя, де знайдені два подібних до жаботинських наконечники стріл (рис. 3, 3)⁴. Тут були виявлені також бронзові стременоподібні вудила, бронзові псалії з трьома трубчастими отворами і копитцем на нижньому кінці, бронзове кільце з підвіскою (типу, відомого в матеріалах Новочеркаського скарбу), бронзова пряжка-пронизка з солярним знаком. Датування цього комплексу часом переходу від новочеркаського до ранньоскіфського культурного етапу — не пізніше кінця VII ст. до н. е. — найбільш вірогідне.

На користь такого висновку свідчить і те, що з початку VI ст. у скіфських комплексах нероздільно панують стріли так званого келермеського типу, серед яких переважають дволопатеві та трилопатеві листоподібні і трилопатеві з обрізаними кінцями граней. При цьому слід зазначити, що наконечники жаботинського типу, представлені в «чистому» вигляді в згаданому кургані, епізодично трапляються в наборах VI ст. до н. е. разом з наконечниками стріл келермеського типу. Склад цих комплексів підбрала Г. І. Мелюкова⁵. Серед них — сагайдачні набори курганів: № 406 поблизу с. Журавка (рис. 2, 6), де з 52 бронзових наконечників майже половина виявилась зразками жаботинського варіанта (рис. 2, 6, а); № 4 в ур. Скоробор, № 1 поблизу с. Осняги на Ворсклі, № 15 с. Оксютинці (неподалік сіл Ленківці, Глинище та ін.).

Ми повністю погоджуємось з Г. І. Мелюковою в тому, що наявність жаботинських наконечників у складі сагайдачних наборів стріл келермеських типів може вказувати на певну архаїчність комплексу в межах першої половини VI ст. до н. е.

Ще одне спостереження. Ті з жаботинських наконечників, які можна вважати найпізнішими, мають якесь пом'якшення кутового зламу пера, наближаючись до дволопатевих листоподібних наконечників стріл келермеського типу. Ці варіанти добре представлені в Куланурхві, Кармір-Блурі (рис. 4, 4, а—з, 5, а—ж) і ряді інших комплексів VII—VI ст. до н. е.

Серед ранніх бронзових наконечників стріл можна виділити ще один варіант, близький до жаботинського асиметрично ромбічною формою і лінійністю обрисів. Ці стріли, тип яких визначено як видовжено-ромбічний, відрізняються від жаботинських більшою масивністю. Середня довжина їх 5 см, максимальне розширення — у верхній третині пера. Злам останнього утворює тупий кут. Перо охоплює майже всю втулку, нерідко до її кінця. Коли кінець втулки ледве виступає, він часто має шип. З виходом у світ праці П. Д. Рау такі наконечники пов'язують з передскіфським періодом. К. Ф. Смирнов відносить їх до початку VII ст. до н. е.⁶ Підставою для датування є, як відомо, комплекс знахідок у кургані поблизу с. Єнджа⁷ (рис. 2, 1), що належить, за припущенням К. Ф. Смирнова, до першої половини VII ст. до н. е. Здобуті за останній час нові дані вказують на початок VII ст. до н. е., що вірогідніше. Мається на увазі відкриття двох поховань у кургані Висока Могила поблизу с. Балки⁸, які доповнюють відомості про степову групу пам'яток типу Новочеркаського скарбу, залишених ранніми кочівниками.

Золота налобна стрічка з Єнджі близька до аналогічних бронзових з поховань курганів біля сіл Балки і Камишиваха. Унікальний залізний

⁴ Т. М. Минаева. Археологические материалы скифского времени в Ставропольском краевом музее.— Материалы по изучению Ставропольского края, вып. 8. Ставрополь, 1956, стор. 338.

⁵ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов..., табл. 5.

⁶ К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов..., стор. 41 і далі.

⁷ Р. Попов. Могильні гробове при с. Єндже.— Известия на Българския археологически институт, т. VI, 1930—1931. София, 1932, стор. 102 і далі.

⁸ Е. В. Яковенко. Кіммерійські поховання «Високої Могили».— Тези XV наукової конференції ІА АН УРСР. Одеса, 1972, стор. 174.

VII ст. до н.о.

VI ст. до н.о.

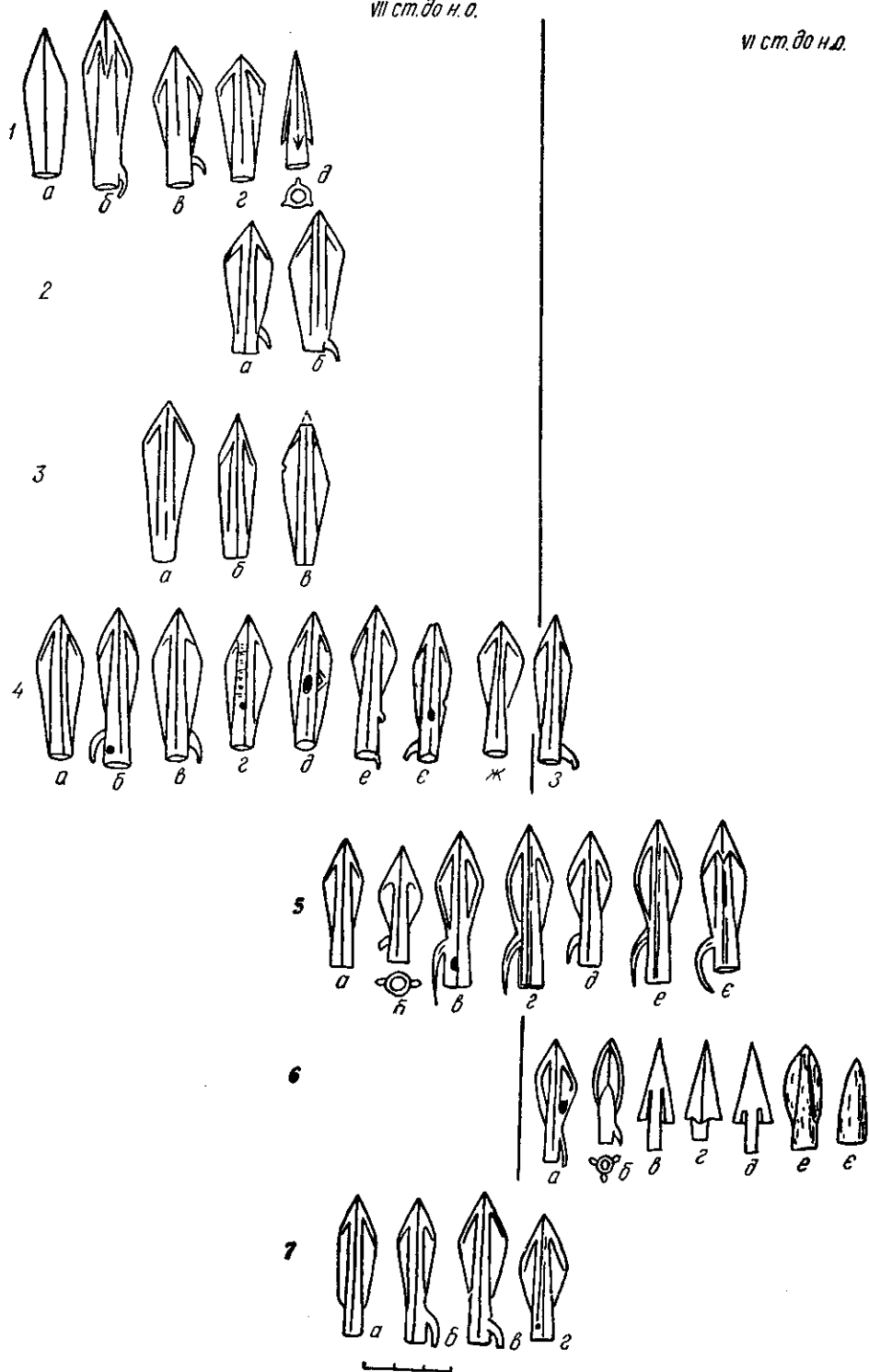

Рис. 2. Бронзові ранньжаботинські та пізньжаботинські наконечники стріл з Північного Причорномор'я:

1, а-д — Енджа; 2, а, б — Західне Бельське городище; 3, а — Тясминське городище, 3, б — поселення Тарасова гора поблизу Жаботина; 3, в — курган на р. Тенетинці; 4, а-з — знахідки на дюнах на околиці м. Ізіум; 5, а-е — типи наконечників кургану № 524 біля с. Жаботин; 6, а-е — курган № 406 поблизу с. Журовка; 7, а-г — знахідки на кучугурах Нижнього Дніпра.

стилет з Єнджі має аналогію у бронзовому клинку подібного типу з поховання № 5 кургану Висока Могила. Лощена посудина з канелюрами (Єнджа) більш подібна до посудини з Шалданешт, час якої — не пізніше ніж початок VII ст. до н. е.⁹

Цікаво зазначити, що в кургані поблизу Єнджі виявлено 52 бронзових наконечники — найбільший комплект виділеного нами стандарту скіфського сагайдака. Серед них, крім описаних видовжено ромбічних, є масивний, ромбовидний в перетині екземпляр, що наслідував форму кістяних (рис. 2, 1,а), а також дві унікальні трилопатеві стріли, подібні до скіфських V—IV ст. до н. е., хоч безпосередньо з ними не пов'язані (рис. 2, 1,д).

Мають рацію ті дослідники, які вказують на генетичну спорідненість ромбічно-листоподібних наконечників стріл жаботинського типу з видовжено-ромбічними стрілами доскіфського періоду і відносять їх існування до VII ст. до н. е. Особливо виразно ця думка сформульована К. Ф. Смирновим¹⁰. Крайніми хронологічними точками даного етапу визначені сагайдачний набір Єнджі, з одного боку, і комплекс кургану № 524 — з другого, і, отже, памічена так би мовити, загальна еволюція в розвитку цього типу раних наконечників стріл.

Такий культурно-генетичний зв'язок підтверджується наявністю ряду проміжних перехідних форм, а також поширенням обох варіантів наконечників у межах одного великого культурного ареалу.

В пам'ятках Північного Причорномор'я стріли жаботинського і ранньожаботинського типів відомі в складі підйомного матеріалу, зібраного М. В. Сібільовим поблизу Ізюма (рис. 2, 4)¹¹ і П. О. Бурачковим на кучугурах Нижнього Дніпра (рис. 2, 7)¹². Не становлячи цільних комплексів, вони водночас свідчать про значну військову активність населення, що користувалося цією зброєю в VII ст. до н. е.

Цікавою знахідкою є два ранньожаботинських наконечники, знайдені в культурному шарі Західного Бельського городища (рис. 2, 2)¹³. Вони підтверджують датування жаботинського горизонту на Ворсклі VII ст. до н. е. Аналогічні наконечники були знайдені на поселенні Тарасова гора поблизу с. Жаботин (рис. 2, 3,б), на Тясминському городищі (рис. 2, 3,а) чорноліської культури, в одному з курганів Тенетинського могильника (рис. 2, 3,в). Ці пам'ятки також орієнтують нас на VII ст. до н. е.

Не може викликати сумніву, що зазначені наконечники стріл пов'язані з раним етапом історії скіфів у Північному Причорномор'ї. Це підтверджується також і тим, що вони локалізуються по шляхах скіфських походів на південь — на Північний Кавказ, у Закавказзя, країни Передньої Азії.

Видовжено-ромбічні варіанти стріл є серед матеріалів Кизил-Коби, де вони являють собою основу для датування певної групи пам'яток. Далі їх можна простежити вздовж східного Каспійського узбережжя, на сході — Кавказу і Закавказзя. Подібні наконечники знайдені на поселенні Сержень-Юрт в Чечено-Інгушетії (рис. 3, 1); причому дослідники пов'язують їх із заключним етапом існування поселення і вважають, що ці стріли були занесені сюди внаслідок навали степових племен у VII ст. до н. е.¹⁴

⁹ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья.— МИА, вып. 64. М., 1958, стор. 68, рис. 20, 1.

¹⁰ К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов..., табл. I, тип. Va, Vб.

¹¹ Н. В. Сибилев. Древности Изюмщины, вып. 1. Изюм, 1926, табл. XXVIII.

¹² И. В. Яценко. Скифия VII—VI в. до н. э. М., 1959, стор. 35, рис. 11, 1—3, 5, 6.

¹³ Б. А. Шрамко. Исследования Бельского городища.— Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971, стор. 52.

¹⁴ В. И. Козенкова, Е. И. Крупнов. Исследования Сержень-Юртовского поселения.— КСИА АН СССР, вып. 106. М., 1966, стор. 84 і наст.

В Державному історичному музеї (Москва) зберігається колекція наконечників стріл жаботинського типу, яка включає і найбільш ранні видовжено-ромбічні варіанти з матеріалів експедицій Є. І. Крупнова поблизу поселення Бокжиган у східній частині Північного Кавказу (рис. 3, 2). В пам'ятках Північного Кавказу й Кубані жаботинські втулкові наконечники стріл, як уже зазначалося, були знайдені поблизу хут. Олексіївського під Ставрополем (рис. 3, 3), в комплексі Ставропольського кургану (рис. 3, 4), де вони виявлені разом з келермеськими¹⁵. Набір жаботинських наконечників з ледь пом'якшеним кутом пера знайдений в 1970 р. М. П. Абрамовою у курганах № 3 і 9 на околиці с. Комарова поблизу Моздока. Колекція стріл подібного типу, що зберігається в ДІМі, походить з Ахалцихського району в Східній Грузії (рис. 4, 1).

В Закавказзі жаботинські втулкові наконечники виявлені в комплексах могильника Мусієрі (рис. 4, 2)¹⁶ і Самтавро. В похованні № 27 некрополя Самтавро під час розкопок 1938 р. трапився сагайдачний набір, що являє собою найближчу аналогію наконечникам з жаботинського кургану № 524 (рис. 4, 3)¹⁷.

Серед стріл Кармір-Блуря чимало екземплярів, що належать до пізніх жаботинських з виділеною втулкою і пом'якшеним кутом зламу пера (рис. 4, 5).

Жаботинські втулкові наконечники із злегка пом'якшеним кутом розширення пера представлені в комплексі поховання № 5 поблизу с. Куланурхва, де вони містилися в сагайдачному наборі разом з келермеськими (рис. 4, 5)¹⁸. Ю. М. Воронов слушно припускає, що цей комплекс належить до часу відходу скіфів з Передньої Азії¹⁹.

З інших матеріалів слід згадати набір, що походить з Тарсуса в Кілікії (рис. 5, 1)²⁰. Знахідки стріл келермеського типу та жаботинських наконечників з шипом і ромбічним пером виявлені на розкопках Джера (рис. 5, 2)²¹ і Зівіє (рис. 5, 3)²².

Картографування знахідок ранніх і пізніх варіантів наконечників стріл показує скупчення ранніх типів у східній частині, а пізніших — в центральних, західних районах і на Північному Кавказі. Здавалося б небезпідставним пов'язати це явище з різними періодами скіфських походів через Кавказ, однак такі спостереження потребують дальшої перевірки і уточнення.

Поширення жаботинських наконечників стріл не обмежується сферою скіфського ареалу, а сягає далеко на схід: у Поволжя, Казахстан, Південний Сибір, на Памір і Алтай.

В Поволжі більшість стріл як раннього, так і пізнішого варіантів походить з дюн на околицях м. Камишина²³, нижче Волгограда (рис. 6, 1, б—ж). Вони не пов'язані з певними культурними комплексами і є свідченням тих бурхливих воєнних подій, що тут колись відбувалися. До цієї

¹⁵ П. М. Минаєва. Археологические материалы...

¹⁶ Б. Б. Пётровский. Ванское царство. М., 1959, стор. 246, рис. 84, А, Б.

¹⁷ Р. Абрамишвили. К вопросу о датировке памятников эпохи поздней бронзы и широкого распространения освоения железа, обнаруженных на Самтаврском могильнике.— Вестник Гос. музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашия, т. XIXA—XXIB, 1971.

¹⁸ М. М. Трапша. Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Абхазии.— Тр. М. М. Трапша, т. I. Сухуми, 1970, стор. 153, рис. 12—17.

¹⁹ Ю. Н. Воронов. История Абхазии с древнейших времен до раннего средневековья. Автореф. канд. дисс. М., 1971, стор. 23—24.

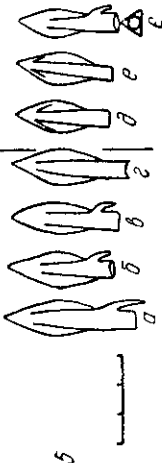
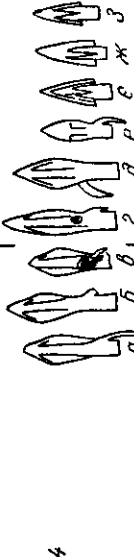
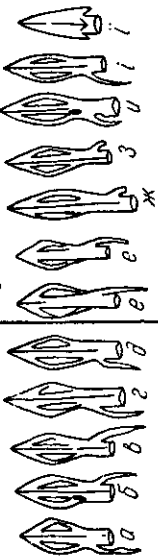
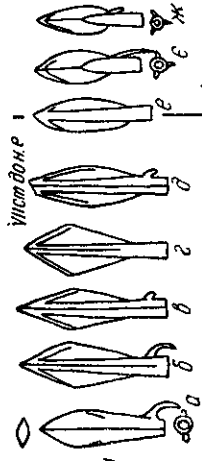
²⁰ H. Goldman. Excavation at Gozlukul. Tarsus, Princeton, New Jersey, 1963, vol. III.

²¹ W. M. Flinders Petrie. Tools and weapons illustrated by the Egyptian collection in Universiti college. London, 1917, XLII.

²² R. Ghirshman. Village Perse-Achéménide Memories de la Mission archéologique en Iran, t. XXXVI. Paris, 1954.

²³ К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов..., рис. 11.

VI ст. до н. е.

VI ст. до н. е.

VII ст. до н. е.

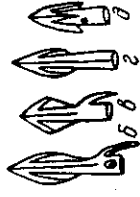
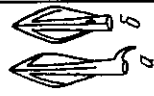
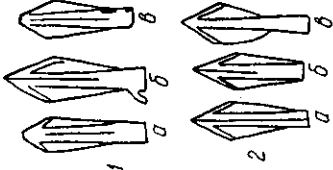

Рис. 4. Наконечники стріл з Закавказзя:

1, а-ж — знахідки з Ахалікського району в Грузії; 2, а, б — могилярік Муслері; 3, а-і — поховання № 27 могиляріка Самтавро; 4, а-з — поховання в Куланурхві; 5, а-е — Кармір-Блур.

Рис. 3. Наконечники стріл з комплексів Північного Кавказу:

1, а-в — поселення Сержені Юрг; 2, а-і — знахідки на дюнах поблизу Божигана; 3, а, б — курган біля станиці Онексівської; 4, а-д — курган на околицях Старопола.

групи належить і наконечник, знайдений поблизу м. Самара (нині Куйбишев, рис. 6, 1,а). Подібною бронзовою стрілою з ромбовидною голівкою і шипом на втулці був убитий ананьїнець, похований в Гулькинському могильнику (рис. 6, 2).

Зоною поширення аналогічних наконечників є Казахстан. 13 екземплярів з видовжено-ромбічним пером, кінцем втулки, який трохи виступає, і злегка пом'якшеним зломом кута були знайдені в Золотому Чиликтинському кургані²⁴. За цією знахідкою комплекс останнього датується VII—VI ст., вірогідніше кінцем VII ст. до н. е. Масивні стріли з видов-

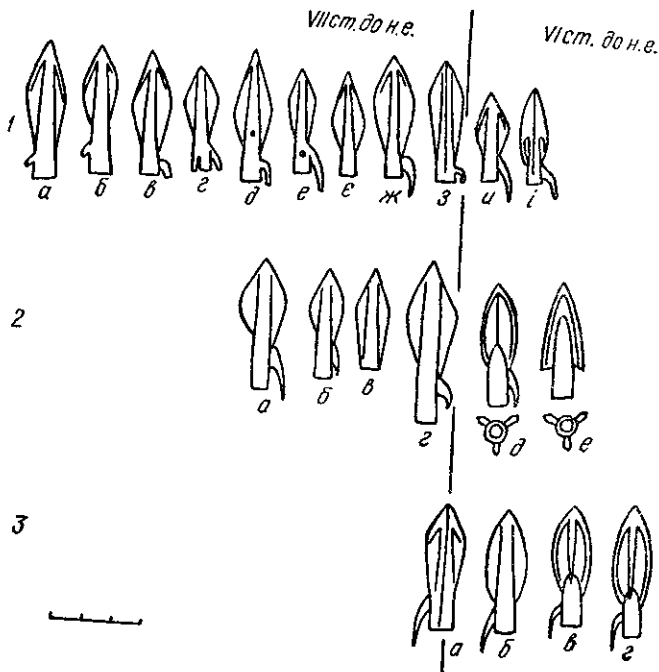

Рис. 5. Наконечники стріл з Передньої Азії:

1, а—і — Тарсус, Кілікія; 2, а—е — Джерар; 3, а—г — Зивіе.

жено-ромбічним пером і схованою втулкою походять з курганів поблизу сіл Слов'янка (рис. 6, 4,а, б) та Юпітер у верхів'ях Іртиша із знахідок на дюнах в околицях Семипалатинська (рис. 6, 4,в)²⁵.

З ранньосакської культурою Казахстану пов'язані також аналогічні зразки в комплексах курганів № 39, 55 Тагискена (рис. 6, 5). Характерно, що в тих самих комплексах виявлено бронзові чотиригранні, ромбічні в перетині наконечники, які імітують форму кістяних²⁶, подібних до описаних вище — з Єнджі.

До того самого типу належать наконечники VII ст. до н. е., виділені М. К. Кадирбаєвим на матеріалах Центрального Казахстану (Могильник Карамурун I, курган № 5) (рис. 6, 6)²⁷. В похованні № 6 кургану № 1 поблизу с. Покровка в Північному Казахстані на р. Ішим біля небіжчика був знайдений шкіряний сагайдак, в якому містилося 14 бронзових і два дерев'яних наконечники. Серед бронзових — 10 втулкових з шипом, ранньожаботинського типу і чотири трилопатеви черешкових.

²⁴ С. С. Черников. Вказ. праця, стор. 25—27.

²⁵ Там же, стор. 47.

²⁶ С. П. Толстов, М. А. Итина. Саки низовьев Сыр-Дарьи.— СА, № 2. М., 1966, стор. 162, рис. 9.

²⁷ М. К. Кадирбаев. Памятники тасмолинской культуры.— Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966, стор. 337, рис. 58.

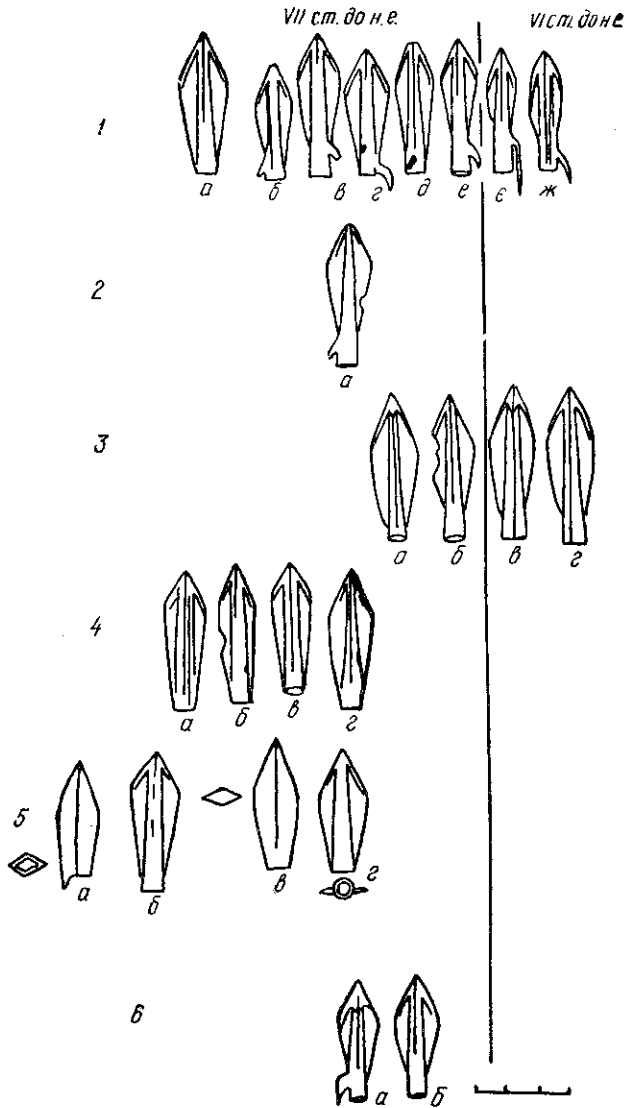

Рис. 6. Наконечники стріл з Поволжя та Казахстану.
 1, а — околиці Самари; 1, б-ж — знахідки біля Камшияна;
 2, а — Гулькінський; 3, а-г — Золотий курган; 4, а, б — курган
 поблизу с. Слов'янка; 4, в — знахідки на дюнах під Семипала-
 тинськом; 4, г — курган неподалік від с. Юпітер; 5, а, б — кур-
 ган № 55 поблизу Тагискена; 5, в, г — курган № 39 у тому са-
 мому районі; 6, а, б — могильник Кара-Мурун, курган № 5.

Г. Б. Зданович правильно пов'язує цей комплекс раннього етапу тасмолінської культури Центрального Казахстану²⁸.

Серед інших матеріалів можна вказати пам'ятки Верхньої Обі і комплекси майемірського етапу на Алтаї (рис. 7, 1, б—д)²⁹. Ареал їх сягає Мінусінського котлована і Верхнього Єнісею (рис. 7, 1, а), де вони датуються періодом пізньої бронзи дотагарського часу³⁰.

В Таджикистані, в районі Східного Памиру Б. А. Литвинський в кургані № 4 могильника Айдин-Кул виявив біля пояса похованого прикрасу (схожу на брелок) з бронзових трубочок. Через них були протягнені шкі-

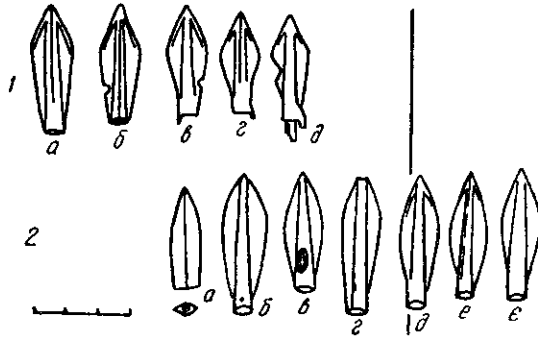

Рис. 7. Наконечники стріл з гірського Алтаю і Східного Памиру:

1, а — Кара-Курган; 1, б — гірський Алтай, майемірський етап; 1, в — нижній шар Великореченського поселення; 1, г, д — Великореченські кургани; 2, а—е — Айдин-Кул IV, курган № 4.

ряні шнурки, до кінців яких прив'язані сім наконечників стріл, подібних до зразків з Золотого кургану³¹.

Величезний ареал поширення дволопатемих наконечників з ромбічною голівкою, спільність ранніх типів і паралельний розвиток у VII ст. до н. е. свідчать про єдність початкових вихідних форм, що існували ще до того, як оформилась своєрідність сагайдачного комплексу Казахстану і Сибіру, пов'язаного з виникненням черешкових наконечників стріл. Найімовірніше, походження їх бере початок від бронзових втулкових дволопатемих наконечників, відомих у пам'ятках зрубної і андронівської культур. Конкретні шляхи формування саме цього варіанта недостатньо з'ясовані. Але, безперечно, вже в VII ст. до н. е. цей тип був однаково пануючим у сагайдачних наборах саків Середньої Азії і ранньоскіфських племен Північного Причорномор'я.

Для розв'язання поставленого завдання особливий інтерес має питання про взаємозв'язки ранньожаботинських, видовжено-ромбічних наконечників з типами бронзових стріл, які існували в Північному Причорномор'ї у попередній період.

В 1953—1954 рр. О. О. Іессен виділив групу пам'яток раннього залізного віку — докелермеської доби, VIII та VII ст. до н. е. Спочатку основу їх становили поховання ранніх кочівників, що походять переважно з території Північного Кавказу. Однак незабаром стало очевидним,

²⁸ Г. Б. Зданович. Покровський могильник на р. Ишим.— Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата, 1969, стор. 69 і наст.

²⁹ М. П. Грязнов. Памятники майемирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае.— КСИА АН СССР, вып. XVIII. М.—Л., 1947, стор. 12, рис. 5, 2; стор. 16, рис. 6, 11—13.

³⁰ Р. Рау. Вказ. праця, табл. XIV, 3—А; Н. А. Членова. Происхождение..., стор. 46 і далі, табл. 13, рис. 8, 10, 13, 16, 17.

³¹ Б. А. Литвинский. Раскопки могильников на Восточном Памире в 1959 г.— Археологические работы в Таджикистане, вып. VII; Тр. Института истории им. Ахмеда Дониша, т. XXXI. Душанбе, 1961, стор. 56.

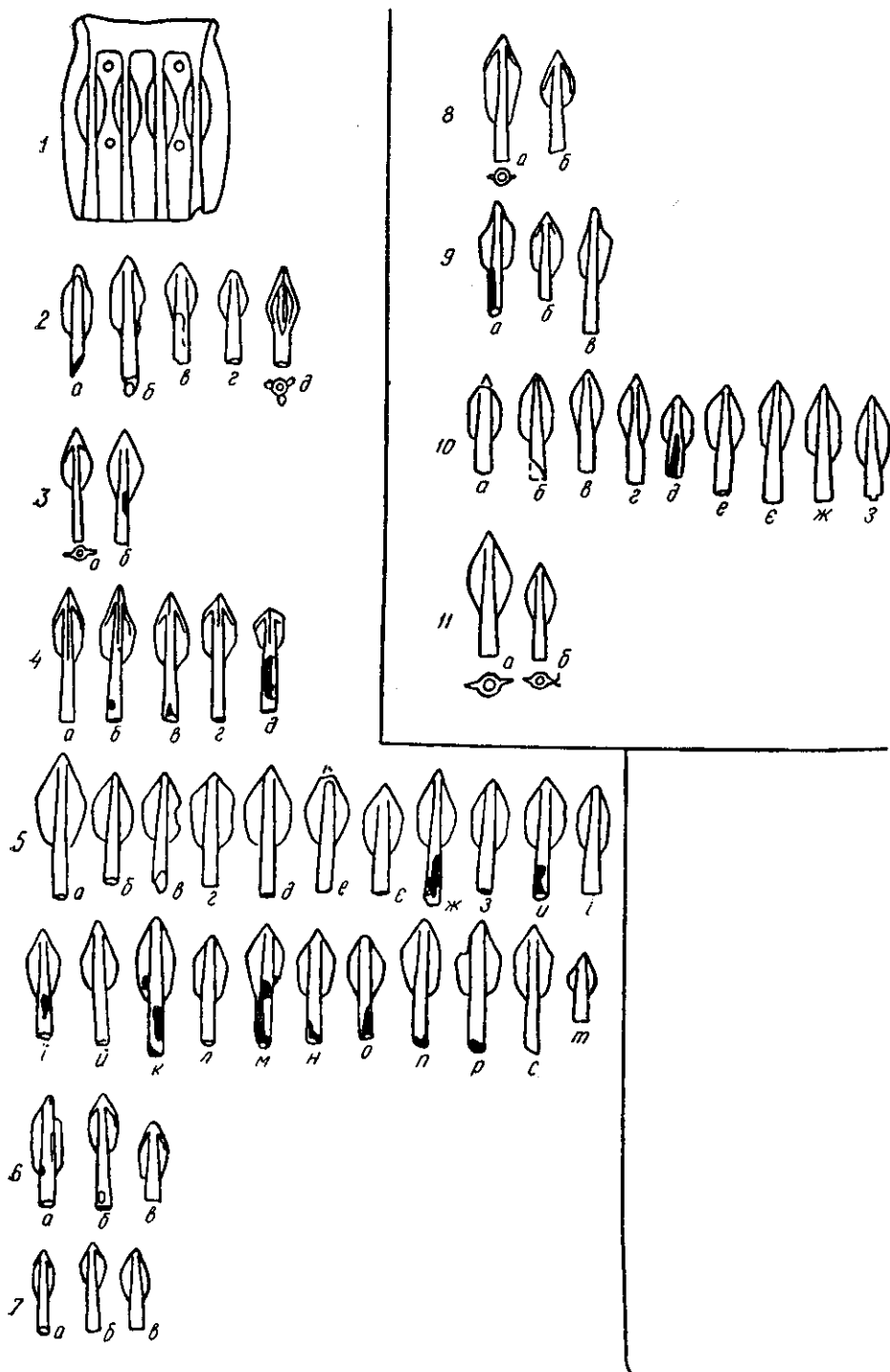

Рис. 8. Наконечники стріл з Північного Причорномор'я (1-7) і Північного Кавказу (8-11):

1 — ливарна форма для стріл з Новочеркаського скарбу; 2, а-д — курган поблизу с. Носачове; 3, а, б — поховання поблизу с. Бутенки; 4, а-д — курган недалеко від хут. Обриського; 5, а-т — курган на околиці с. Зольне; б — знахідки поблизу м. Ізюм; а, б — колекція Бобринського; в — збори на кучугурах під Лерсоном; 7, а — поселення поблизу с. Алчедар; 7, б, в — поселення біля с. Поїни; 8, а, б — збори на дюнах біля с. Бокжиган; 9, а-в — з поховання гори Бештау; 10, а-з — з поховання поблизу станиці Некрасової; 11, а, б — з поховання № 14 біля меблевої фабрики в Кисловодську.

що ці пам'ятки поширюються на весь азовсько-причорноморський степ і сягають південних окраїн Лісостепу. Для цієї групи характерний сагайдачний набір із своєрідним типом бронзових, здебільшого дволопатевих наконечників стріл. Деякі дослідники (Г. І. Мелюкова, С. С. Черніков) називають їх дволопатевиими, з ромбовидною або асиметрично ромбічною голівкою³². Але, певно, більш правий К. Ф. Смирнов, який запропонував для них назву стріл з трапецієвидними лопатями і виступаючою втулкою³³. До них належать наконечники стріл з курганів поблизу хут. Обривської станиці Чернишевської на р. Чирі в пониззі Дону (рис. 8, 4), з комплексу біля г. Баштау (рис. 8, 9), кургану неподалік від станиці Некрасовської (рис. 8, 10) на Кубані, в околицях с. Носачове на Черкащині (рис. 8, 2), поховання поблизу с. Бутенки (рис. 8, 3) на Полтавщині та с. Зольне під Сімферополем (рис. 8, 5)³⁴.

Комплекси з цими сагайдаками датують, як правило, VIII—початком VII ст. до н. е. К. Ф. Смирнов відносить їх до VIII ст., і в цьому він, мабуть, не помиляється. Вся так звана новочеркаська група Причорномор'я має найбільшу відповідність у пам'ятках фракійського гальштату Середньої Європи, час якого чітко обмежується VIII ст. до н. е.

На відміну від своїх попередників, ми ніяк не можемо зіставити цю групу наконечників стріл типу некрасовських і обривських з жаботинськими і тим більше з ранньожаботинськими (тип Енджі з видовжено-ромбічним пером). Перш за все, вони відрізняються за формою і пропорціями. Ці наконечники довговтулкові, перо охоплює приблизно половину (інколи більше чи менше) загальної довжини стріли. Шипи на втулці майже не трапляються. Лист пера більш плоский, без характерних скосів, що утворюються заточуванням граней. Форма листа дещо варіює. Але найхарактернішою ознакою є багатокутність пера (трапецієвидність лопатей); верхня третина його заточена на гострий кут, сторони часто бувають паралельними, нижня частина заокруглена до втулки. Інколи загострене вістря стріли переходить в овально заокруглену частину. Іноді заточування надає листу пера ромбовидної форми; простежується більше відлилень, ніж у наконечників жаботинського і скифського типів, після відливки, кування і загострення граней ручним способом. Це надає їм, незважаючи на однотипність, дещо більшої різноманітності. Саме ручна обробка і становить характерну особливість описаних наконечників стріл, зумовлює їх певну «нестандартність».

Отже, до дволопатевих видовжено-втулкових наконечників ми зараховуємо також виготовлені в ливарній формі стріли з Новочеркаського скарбу 1939 р. (рис. 8, 1), об'єднуючи їх в одну групу стріл новочеркаського типу. Такі наконечники звичайно виділяють окремо як форми раннього типу з овальною лавролистою голівкою. Про належність наконечників новочеркаської форми до типу стріл культури ранніх кочівників VIII—VII ст. до н. е. свідчать їхні загальні пропорції і видовжена втулка.

При ручному загостренні верхня частина голівки могла б набути більш лінійних контурів, характерних для наконечників даної групи. Але те чи інше тлумачення новочеркаських стріл не має принципового значення для виділення раннього типу дволопатевих трапецієвидних нако-

³² А. И. Мелюкова. Вооружение скифов..., стор. 10.

³³ С. С. Черников. Вказ. праця, додаток 4, стор. 180—181; К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов..., стор. 41 (тип. 4).

³⁴ А. А. Иессен. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на Юге Европейской части СССР.—СА, т. XVIII. М., 1953, стор. 67; його ж. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе.—ВССА. М., 1954, стор. 120—125; Г. Т. Ковпаненко. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. э.—Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 175; її ж. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы.—КСИА АН УССР, вып. 12. К., 1962, стор. 66 і далі; А. А. Шепинский. Погребение начала железного века у Симферополя.—Там же, стор. 57

нечників, датованих VIII ст. до н. е. Важливішим є питання про їхні культурно-генетичні взаємозв'язки з ромбовидними стрілами раннього і пізнього жаботинського варіантів.

Більшість дослідників розв'язує це питання позитивно, пов'язуючи їх між собою. Однак такій генетичній лінії суперечать типологія стріл, а також хронологічні співвідношення і різниця в ареалі поширення. Передусім немає ніякої можливості типологічно пов'язати видовжено-ромбічні наконечники VII ст. з трапецієвидно-лопатовими довговтулковими екземплярами новочеркаської групи. Не можна також встановити прямий зв'язок між пізньожаботинськими втулковими наконечниками з ромбічним пером і стрілами новочеркаської групи. Значний хронологічний розрив між ним зумовлений часом існування видовжено-ромбічних наконечників, без сумніву, типологічно більш близьких до пізньожаботинських.

В хронологічному плані комплекси типу Єнджі і пам'ятки новочеркаської групи дуже близькі між собою. Можна припустити, що вони існували одночасно на початку VII ст. Але сагайдачні набори стріл цих двох типів ніколи не змішуються.

В той час, як сагайдачні набори жаботинського варіанта в VII ст. до н. е. поширені на величезній території, наконечники стріл новочеркаської групи локалізуються значно вужче. Вони сконцентровані переважно в Північному Причорномор'ї і на Північному Кавказі, не переходячи за межі Кавказького хребта.

Наведеним переліком в основному обмежується склад основних сагайдачних наборів цієї групи. Крім того, можна згадати одну з стріл, знайдених М. В. Сибільовим на Ізюмських дюнах (рис. 8, б, а), ще дві — з колекції Бобринського і Херсонського музеїв (рис. 8, б, б, в), а також два наконечники з поховання № 14 поблизу меблевої фабрики в Кисловодську (рис. 8, 11).

Як зазначає Г. І. Мелюкова, окремі знахідки подібних стріл траплялися аж до Дунаю³⁵. Так, вони відомі з розкопок на поселенні поблизу с. Басараби*, на багатоярусовому поселенні поблизу с. Пояна в басейні Пруту і в районі с. Алчедар у Молдавії (рис. 8, 7, а—в)³⁶.

На Півдні два подібних довговтулкових наконечники стріл походять із знахідок Є. І. Крупнова неподалік від Бокжигана (рис. 8, 8). На пам'ятках Закавказзя і Передньої Азії вони невідомі.

Для савроматської території ці наконечники стріл не характерні. З матеріалів П. Д. Рау і К. Ф. Смирнова умовно до цього варіанта можна віднести один екземпляр, знайдений біля Камишина, а інший, близький за формою, походить з комплексу другої половини VI ст. до н. е.³⁷ Морфологічний збіг тут чисто випадковий.

Не трапляється цей тип стріл в пам'ятках Казахстану й інших районів Середньої Азії, де так добре представлені стріли з ромбічною голівкою. Не знаходимо ми достатніх аналогій і в пам'ятках Південного Сибіру, на які орієнтують Г. І. Мелюкова і К. Ф. Смирнов. Серед бронзових наконечників стріл Мінусінської улоговини, що належить до до-тагарського часу, два мають деяку типологічну схожість. Н. Л. Членова визначає їх як наконечники з листоподібним, інколи ромбічним пером і втулкою середньої довжини³⁸. Вона ж в кургані № 8 на р. Ізикчуль (Чулимський загін Красноярської експедиції, 1962 р.) розкопала поховання (могила № 7), де виявила два бронзових втулкових наконечники

³⁵ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов..., стор. 11.

* Матеріали зберігаються в Національному музеї в Бухаресті.

³⁶ R. Vulpe, A. I. Vulpe etc. Raport preliminar asupra sapaturilor archeologice de la Poiana.— SCIV, I, 1951, стор. 28; А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья.— МИА, вып. 64. М., 1958, стор. 83, рис. 28, 16.

³⁷ К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов..., рис. 11, 13. А—1.

³⁸ Н. Л. Членова. Происхождение..., стор. 43, 263, табл. 13. 2—3.

з трапецевидно-лопатовим пером і вісім кістяних втулкових, у перетині ромбічних. Н. Л. Членова датує це поховання тагарським часом — VI ст. до н. е.³⁹, хоч не виключене їхнє більш раннє датування.

Поки що зв'язок з карасукськими (дотагарськими) наконечниками стріл цієї групи не підкріплений надійними комплексами і мало вивчений, щоб можна було про нього говорити з достатньою впевненістю. Питання це лишається відкритим, можливо, тут має місце випадковий збіг окремих форм. Однак, коли в майбутньому наявність органічного зв'язку наконечників стріл цього типу підтвердиться, це буде ще одна ланка, що якимсь чином пов'яже культуру Південного Сибіру і Північного Причорномор'я у VIII ст. до н. е.

Загалом група наконечників стріл новочеркаського типу на Північному Кавказі й Причорномор'ї виступає досить ізольовано. Немає підстав припустити, щоб на її основі міг створитися на рубежі VIII—VII ст. до н. е. тип видовжено-ромбічної стріли, що швидко розповсюдився на території від Єнісею, Паміру і Монголії до Дунаю.

Новочеркаський тип наконечників стріл — явище ізольоване і локальне, пов'язане з культурною групою ранніх кочівників VIII ст. до н. е. в степових областях України і Північного Кавказу. Етнокультура й історична характеристика його можлива в результаті вивчення всієї сукупності даних, що становлять комплекс культури типу Новочеркаського скарбу. Що ж до наконечників жаботинського типу (раннього і пізнього варіантів), то вони, напевно, пов'язані з формами, принесеними з глибин Степового Сходу.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

Бронзовые наконечники стрел так называемого жаботинского и новочеркаского типов

Резюме

В статье рассматривается вопрос о хронологических и культурно-генетических взаимоотношениях бронзовых наконечников стрел VIII и VII вв. до н. э., известных в памятниках так называемых жаботинского и новочеркаского этапов в Северном Причерноморье.

Жаботинские наконечники (выделенные по колчанному набору из кургана № 524 у с. Жаботин) характерны для комплексов второй половины VII — рубежа VII—VI вв. до н. э. С более ранним периодом — началом и серединой VII в. до н. э. связаны длинно-ромбические наконечники стрел типа Енджи.

Культурно-генетическая связь обоих вариантов подтверждается наличием ряда промежуточных форм, а также общим ареалом.

Едва ли можно сомневаться в том, что эти наконечники связаны с ранним этапом истории скифов — временем их вторжения в Причерноморье и походом в Переднюю Азию. Это подтверждается распространением стрел данных типов в степной и южной части Лесостепной полосы УССР, на Северном Кавказе, в Закавказье, а также на территории Передней Азии. Далее на Восток аналогии известны в Поволжье (вне комплексов), раннесакских памятниках Казахстана, в Южной Сибири, на Алтае и в районе Восточного Памира. Огромный ареал распространения двухлопастных наконечников стрел с ромбической головкой, общность ранних типов и параллельное развитие в течение всего VII в. до н. э. свидетельствуют о единстве начальных исходных форм.

С комплексами VIII в. до н. э. в Северном Причерноморье связаны наконечники стрел так называемого новочеркаского типа, которые локализируются значительно уже жаботинских. Они сконцентрированы преимущественно в Северном Причерноморье, а также хорошо представлены на Северном Кавказе.

Различия в типологии и ареале не позволяют генетически связать наконечники стрел жаботинского и новочеркаского типов. Последние связаны с культурной группой ранних кочевников VIII в. до н. э. в Причерноморье и на Северном Кавказе.

Распространение ромбических наконечников стрел связано с формами, принесенными из глубин Степного Востока.

³⁹ Н. Л. Членова. Тагарский курган на р. Изыкчуль. — КСИА АН СССР, вып. 102. М., 1964, стор. 125, рис. 25—34.